

УДК 327.37(477)+341.67:623.454.8

DOI: 10.24144/2078-1431.2019.1(22).138–152

Віра Мойсюк,
студентка 2-го курсу
факультету історії і міжнародних відносин
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ЯДЕРНЕ РОЗЗБРОЄННЯ УКРАЇНИ: ЧИ БУЛА АЛЬТЕРНАТИВА?

Статтю присвячено актуальній проблематиці ядерного роззброєння України та його наслідків. Проаналізовано основні правові акти із зазначеної проблематики, висвітлено історіографію питання, обґрунтовано висновки щодо неможливості відновлення ядерного потенціалу України.

Ключові слова: *ядерне роззброєння, Будапештський меморандум, відродження ядерного потенціалу.*

The article is devoted to the actual problems of nuclear disarmament in Ukraine and its consequences. The basic legal acts of the mentioned problem are analyzed, it highlights the historiography of the issue of nuclear disarmament, it grounded conclusions about the impossibility of restoring Ukraine's nuclear potential. The process of nuclear disarmament in Ukraine is being explored, besides the article analyzes the events that preceded the process of abandoning nuclear potential, identifies the main causes and consequences of the elimination of Ukraine's nuclear weapons, and determines an alternative to Ukraine. From the very beginning of the existence, the Ukrainian authorities have been pursuing a course of nuclear refusal by the state. Inheriting nuclear weapons and remaining nuclear power, Ukraine would have been tightly tied to the military-industrial complex of the USSR, because nuclear weapons were developed and created beyond its borders. Its control, maintenance and application centers would be located outside of Ukraine's borders. If Ukraine had

left this weapon, our country would continue to be part of this complex, which would mean political, economic, and military ties to Russia. The author indentifies two main reasons for the Ukrainian nuclear establishment's consent to nuclear-free status and it is the fear of political pressure of Russia and the USA, as well as possible international isolation, and an idealistic vision of a future world without nuclear weapons. In recent years, discussions on the issue of nuclear disarmament in Ukraine and the implementation of the Budapest memorandum have intensified in Ukrainian society. The systematic violation of the Russian guarantees assumed by the Budapest memorandum has given rise to an active discussion about the possibility of reinstatement of the nuclear status that became practical after the Ukrainian-Russian conflict over the Tuzla Island in 2003. Cause of the fact that Russia is one of the countries of the Budapest Memorandum, which should guarantee Ukraine's sovereignty and security, doubts were raised about the real effectiveness of this agreement and the fulfillment of its conditions by the participating States.

Keywords: nuclear disarmament, Budapest memorandum, restoration of nuclear potential.

Постановка проблеми та її актуальність. Україна стала центром уваги світової спільноти у 2014 році після анексії Криму та початку військових дій на Сході України – в Луганській і Донецькій областях. У зв'язку з цими подіями в українському суспільстві активізувалися дискусії щодо проблематики ядерного роззброєння України та виконання умов Будапештського меморандуму.

Як зазначав академік, радник з питань безпеки трьох українських президентів, геополітик глобального масштабу В. П. Горбулін, «припинення дії так званого Великого договору між Україною і Росією – Договору про дружбу, співробітництво і партнерство... стало відправним моментом нової епохи у відносинах двох держав [1].

Тема ядерного роззброєння України, враховуючи перелічені вище обставини, і нині викликає значний інтерес з боку науковців, дослідників, політичних діячів та громадськості.

Україна є без'ядерною державою, що було закріплено у Будапештському меморандумі – угоді від 5 грудня 1994 року про неядерний статус України [2].

Підписавши угоду, Україна втратила значну частину радянського ядерного потенціалу, що розміщувався на її території, і перестала бути країною з ядерною зброєю. Метою роботи є дослідження та аналіз процесу ядерного роззброєння України. Аналіз подій, які передували процесу відмови від ядерного потенціалу, з'ясування основних причин та наслідків ліквідації ядерної зброї України, а також у цьому контексті альтернатива для України є основним завданням роботи.

Нормативно-правова основа проблематики ядерного озброєння.

Уперше про без'ядерний статус було згадано ще в Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року [3].

У заяві Верховної Ради України від 24 жовтня 1991 року «Про без'ядерний статус України» було підтверджено намір України стати неядерною державою: «Україна проводитиме політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави» [4].

Угода між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил від 30 грудня 1991 року закріпила необхідність «узгодженого й організованого вирішення питань в галузі управління Стратегічними силами і єдиного контролю над ядерною зброєю» [5].

Прийнята 9 квітня 1992 року Постанова Верховної Ради України «Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу» підтвердила намір України стати без'ядерною і «додержувати у майбутньому неядерних принципів».

Підписавши протокол 23 травня 1992 року в Лісабоні, Україна приєдналась до Договору між США та СРСР від 31 липня 1991 року про СНО (скорочення та обмеження стра-

тегічних наступальних озброєнь) [6] і таким чином зобов'язалася приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

18 листопада 1992 року Верховна Рада України ратифікувала Договір про СНО та Лісабонський протокол. Після тристоронніх переговорів у Києві, Вашингтоні та Москві було досягнуто згоди щодо надання Україні допомоги в процесі утилізації свого ядерного потенціалу. При цьому в Угоді відзначалося, що «Україна, як держава – власник ядерної зброї, набуватиме без'ядерного статусу та позбавлятиметься поетапно від розміщеної на її території ядерної зброї за умов отримання надійних гарантій її національній безпеці, згідно з якими ядерні держави візьмуть на себе зобов'язання ніколи не використовувати ядерну зброю проти України, не використовувати проти неї звичайні озброєні сили та не вдаватися до загрози силою, поважати територіальну цілісність та недоторканність меж України, утримуватися від економічного тиску з метою вирішення будь-яких спірних питань» [7].

Ставши президентом у липні 1994 року, Л. Д. Кучма почав активну діяльність щодо виконання проголошених Україною намірів. 16 листопада 1994 року Верховна Рада України прийняла рішення про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї з умовою надання їй гарантій безпеки з боку ядерних держав.

Набрати чинності Договір про нерозповсюдження ядерної зброї мав 5 грудня 1994 року. Тоді ж в Будапешті на зустрічі глав держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі президенти Росії, США і прем'єр-міністр Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Угода передбачала:

- зобов'язання країн-підписантів поважати «незалежність і суверенітет та існуючі кордони України»;
- підтвердження зобов'язання «утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України»;

- зобов'язання країн-підписантів утримуватись від економічного тиску задля підкорення інтересів України своїм власним інтересам;
- підтвердження зобов'язання «домогатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї»;
- зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю;
- у випадку виникнення критичної ситуації країни-підписанти зобов'язуються проводити консультації задля мирного вирішення проблемних питань.

Окремі документи з наданням Україні гарантій безпеки одночасно підписали глави КНР і Франції. Їхні угоди відрізнялись від рішень Будапештського меморандуму відсутністю статті про проведення консультацій.

Аналіз останніх досліджень проблематики ядерного роззброєння та завдання дослідження. Проблематика ядерного роззброєння приваблювала і приваблює багатьох науковців і дослідників. Політолог А. Г. Арбатов у своїй праці «Ядерні озброєння та республіканський суверенітет» стверджує, що Україна була позбавлена самостійності щодо розпоряджання отриманої «у спадок» від СРСР ядерної зброї [8].

Д. К. Рафеєнко у своїй праці «Ядерний чинник в зовнішній політиці України (1991-1996 рр.)» проаналізував причини, через які Заходу та Росії було вигідне набуття Україною без'ядерного статусу. По-перше, денуклеаризація України була найважливішим зовнішньополітичним пріоритетом для Росії і для США. Україні дали чітко зрозуміти, що лише через ліквідацію ядерного потенціалу можна буде розвивати широкі відносини із світом. По-друге, Росія використала енергетич-

ну залежність України, нездатність Києва своєчасно погашати борги за постачання російських енергоресурсів [9].

Ю. Федоров у роботі «Ядерна політика України» визначає низку причин, через які, на думку автора, Україна добровільно відмовилася від статусу держави, що володіє ядерною зброєю. Найважливішим стало небажання Києва бути прив'язаним до загальних з Росією військових структур, зокрема заводів, які здійснювали технічне обслуговування ядерних боєприпасів [10].

Дж. Гудбі, автор роботи «Нерозподілена Європа. Нова логіка миру в американо-російських відносинах» вказує, що ядерна політика України формувалася як результат впливів декількох політичних угруповань у самому керівництві державою [11].

За словами А. Зленка, від ядерного роззброєння залежала не лише національна безпека України, але і можливість посісти місце між цивілізованими державами світу та участь в інтеграційних об'єднаннях [12].

Надзвичайно цінними є дані про ядерний потенціал України та механізми вирішення проблеми ядерного роззброєння, наведені В. П. Горбуліним у книзі «Мій шлях у задзеркалля», що побачила світ на початку цього року. Автор стверджує: «Основна ударна міць ядерного потенціалу України – 46 твердопаливних міжконтинентальних балістичних ракет SS-24 по 10 боєголовки кожна – мали дальність польоту більше 10 тисяч кілометрів».

Говорячи про кількісні ознаки ядерного потенціалу України, варто зазначити, що на території України розміщувалися дві найбільші в СРСР бази міжконтинентальних балістичних ракет, новітні літаки Ту-160, 130 рідкопаливних ракет РС-18 (SS-19 за класифікацією НАТО, «Стилет» за класифікацією США) із шістьма боєголовками індивідуального націлювання кожна та 46 твердопаливних ракет РС-22 (SS-24 за класифікацією НАТО). Частина радянського ядерного потенціалу, що залишилася в Україні, за кількісними показниками перевищувала ядерні сили Франції, Великобританії та Китаю [13].

Існують розбіжності у поглядах і щодо визначення політико-правової ролі Будапештського меморандуму. Дискусії між прихильниками різних поглядів ведуться дотепер.

Журналіст Аркадій Ступковський у своїй статті висвітлює позицію двох дослідників — Анатолія Беня та Петра Творуна: «Будапештський меморандум не передбачає чіткого механізму реалізації його положень і, по суті, був лише декларацією намірів. Повноцінної угоди про гарантії суверенітету та територіальної цілісності так і не було укладено» [14].

Іншу точку зору висловлює В. Стешенко, який вважає, що «Будапештський меморандум потрібно розглядати як міжнародно-правовий документ, а не як політичну домовленість або політичну угоду» [15].

Колишній посол США в Україні, експерт аналітичного центру Brookings Institution з питань ядерного роззброєння Стивен Пайфер наголошує, що у відповідності до Будапештського меморандуму «Україна отримала запевнення щодо безпеки, а не гарантії». Різниця між цими поняттями досить вагома, і на момент підписання документа українські дипломати цю різницю розуміли [16].

Пролонгуючи позицію США, С. Міллер вважав, що Україні «треба було шукати не гарантії безпеки, а гарантії допомоги у розбудові власного потенціалу конвенційних озброєнь, з упором на постачання засобів протитанкової та протиповітряної оборони, систем радіотехнічної розвідки, зв'язку та ін.» [17].

Виклад основного матеріалу. Після розпаду СРСР у 1991 році Україна отримала право самостійно обирати для себе шлях майбутнього розвитку. Здобуття міжнародного визнання стало одним з основних зовнішньополітичних аспектів України в 90-х роках. Внаслідок здобуття незалежності Україна стала правонаступницею значного ядерного потенціалу, що був розміщений на її території ще до моменту зникнення СРСР з геополітичної карти світу. Отож Україна мала вирішити, яким чином обійтись з ядерною зброєю, залишеною СРСР у спадок.

У той період однастайних поглядів щодо вирішення цього питання серед українських політичних та військових діячів не існувало.

Противники збереження ядерного статусу стверджували, що це призведе до міжнародної ізоляції України, перешкодить встановленню стабільних міждержавних зв'язків та ліквідує можливість міжнародного визнання незалежності України.

Існували й ті, які мали центристські погляди щодо ядерного статусу України і вважали, що процес ліквідації Україною ядерного потенціалу має супроводжуватись компенсаціями з боку Росії та країн Заходу.

Прихильники цього міркування, зокрема й перший президент незалежної України Л. М. Кравчук, стали в основному ініціаторами визначення офіційного підходу України до питання ядерного потенціалу, що передбачало формування концепції відмови від ядерної зброї та перетворення України на неядерну країну. Окрім цього, згадували і про можливість самостійного вирішення, яким чином проводити ліквідацію ядерного потенціалу України. Зокрема, 12 березня 1992 року Л. М. Кравчук оголосив про припинення вивезення до Росії тактичної ядерної зброї: «Через політичну нестабільність, що склалася, та плутанину ми не можемо бути впевнені в тому, що ракети, що вивозяться нами, знищуються, а не потрапляють до недобрих рук. Україна вважає потужність заводу зі знищення ядерних арсеналів, що розташований в Росії, недостатньою. Тому вона має право мати аналогічне підприємство на своїй території. Воно може взяти на себе також і переробку відходів від атомних електростанцій республіки», – заявляв тоді український президент [18].

Отже, з самого початку свого існування Україна обрала для себе курс на відмову від ядерного статусу і позаблоковість. Попри усі перепони, Україна виконала свої зобов'язання. У травні 1996 року було завершено вивезення ядерних зарядів. Україна офіційно втратила свій ядерний статус 2 червня 1996 року. На такий розвиток подій для України вплинули дві основні причини:

1) небезпека політичного тиску з боку Російської Федерації та США, а також можливої міжнародної ізоляції при збереженні ядерного статусу;

2) ідеалістичний погляд на майбутнє світу без ядерної зброї, прихильниками якого виступали молоді представники нового демократичного руху та колишні радянські дисиденти.

Ситуація показала, що проголошення Україною без'ядерного статусу призвела не лише до позитивних наслідків, а й створила нові зовнішньополітичні виклики перед нашою державою, що примушує постійно повертатися до вивчення й аналізу цієї теми.

Військова агресія Російської Федерації у 2014 році активувала тему відновлення ядерного потенціалу України.

27 листопада 2018 року Міністерство закордонних справ України, на підставі пункту 6 Меморандуму, звернулося до країн-підписантів Будапештського меморандуму з вимогою проведення термінових консультацій з метою забезпечення повного дотримання зобов'язань та негайного припинення агресії РФ проти України» [19].

Питання шляхів відновлення ядерного статусу України часто обговорюється представниками політичної влади. До прикладу, у заяві Секретаря Ради національної безпеки та оборони України Олександра Турчинова йдеться про те, що «роззброєння України в рамках Будапештського меморандуму було безглуздом. Зброя знову стає головним аргументом в міжнародних відносинах, доводячи старе підзабуте правило: хочеш миру для своєї країни – ретельно готуйся до війни» [20].

Переговори у форматі «Будапешт плюс» стали новою ініціативою передвиборчої програми очільниці партії «Батьківщина» Юлії Тимошенко. Під час свого виступу на форумі «Нова стратегія миру та безпеки», що проходив 30 жовтня 2018 року в Києві, вона заявила, що у новий поглиблений формат відносин «Будапешт плюс» «мають увійти всі країни-гаранти територіальної цілісності та суверенітету

України: насамперед – США і Велика Британія, і, безумовно, Україна та Росія». Юлія Тимошенко переконана, що «зміцнений і розширений дипломатичний механізм «Будапешт плюс» дозволить повернути Україні свою «суб'єктність у переговорному процесі», відкриє перспективи включення в міжнародний порядок денний питання незаконної анексії Криму, яке не є предметом Мінських домовленостей [21].

Говорячи про можливі альтернативи для сьогоденної України, В. Горбулін зазначає, що «дискусія про відновлення Україною статусу країни, яка володіє ядерною зброєю, зараз об'єктивно спрацює на інтереси Росії як країни-агресора».

Така ситуація призведе, на думку Горбуліна, до масштабних негативних наслідків, навіть міжнародної ізоляції України внаслідок її виходу із ДНЯЗ, а це у свою чергу спровокує втрату основних українських партнерів і введення режиму міжнародних санкцій.

Зважаючи на недостатню кількість наявного наукового потенціалу і власної експериментальної бази, а також значні фінансові проблеми, Україна не зможе відновити свій ядерний потенціал ще й через те, що створення подібного виробництва вимагає багато часу.

Висновки. На основі вивчення, аналізу та узагальнення матеріалів щодо проблематики ядерного роззброєння автор доходить висновку про те, що в Україні сьогодні немає об'єктивних передумов для відродження ядерного арсеналу у зв'язку з економічним становищем, відсутністю належної виробничої інфраструктури, інших внутрішніх умов. Разом з тим реальною є негативна реакція світової громадськості у разі спроби України відновити ядерний потенціал, що призведе до міжнародної ізоляції країни.

Отже, головним висновком дослідження є те, що нині реальних можливостей відродження ядерного статусу України немає з об'єктивних причин. У той же час погоджуємось з твердженням В. П. Горбуліна щодо недостатньої роботи владних структур у частині компенсування втрат України після роззброєння з боку підписантів Будапештського договору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горбулин В.П. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. – К.: Брайт Букс, 2019. – 280 с.
2. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 2004. – № 4 – Кн. 2. – с. 603. – Ст. 1034.
3. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст.429.
4. Про без'ядерний статус України: Постанова Верховної Ради України від 24.10.1991 // Відомості Верховної Ради України: офіційне видання. – 1991. – № 51. – Ст. 742.
5. Угода між державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил (укр/рос) СНД; Угода, Міжнародний документ від 30.12.1991 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_082.
6. Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу: Постанова Верховної Ради України від 09.04.1991 р. // Відомості Верховної Ради України: офіційне видання від 21.07.1992. № 29. – Ст. 405.
7. Ухвала Верховної Ради України «Про ратифікацію Угоди між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь», що підписана в Москві 31 липня 1991 р., та Протоколу до неї, що підписаний в Лісабоні від імені України 23 травня 1992 р. // Росія – Україна. Кн. 1. – С. 275-278.
8. Арбатов А.Г. Ядерні озброєння та республіканський суверенітет. – М.: Міжнародні відносини, 1992. – С. 25.
9. Рафеевко Д. Ядерний чинник в зовнішній політиці України (1991-1996 рр.) // Білоруський журнал міжнародного права та міжнародних відносин. – 2004. – №3.
10. Федоров Ю. Ядерная политика Украины. URL: http://www.observer.materik.ru/observer/N26_93/26_05.HTM.
11. Гудбі Дж. Нерозподілена Європа. – С. 129.
12. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. – Харьков: Фолио, 2004. – 559 с.

13. Василенко В. Щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї. Український тиждень. – 2014. – Вип. 15. – С. 6–10.
14. Ступковський А. Неядерне рішення. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2579/163/90936>.
15. Стещенко В. Міжнародно-правова характеристика Будапештського меморандуму 1994 р. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2016/70.pdf.
16. Будапештський меморандум не зобов'язує захищати Україну, і Київ це добре знав – экс-посол США про заяву Порошенка. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/budapeshtskiy-memorandum-garantii-proty-zapevnen/4437256.html>
17. Miller S. Ukraine's flawed nuclear diplomacy / The Nonproliferation Reviv. – 1994. – Spring-Summer. – URL: <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/npr/miller13.pdf>
18. Цикора С. Президент Кравчук припинив вивіз тактичної ядерної зброї з України // Звістки. – 1992. – 14 березня.
19. Заява МЗС України у зв'язку зі скликанням консультацій відповідно до Будапештського меморандуму від 5 грудня 2018 року. URL: https://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/9591-zajava-mzs-ukrajini-u-zv'язku-zi-sklikannyam-konsulytacij-vidpovidno-do-budapeshtskykogo-memorandumu?fbclid=IwAR36cvhVwcHcc4LGХуk5cGm-y2HSiVjDn3afgW_4mcrPeVH-y14wc03SiTc
20. Турчинов зробив заяву щодо річниці відмови України від ядерної зброї. URL: <https://tyzhden.ua/News/153207>
21. Переговори у форматі «Будапешт плюс» – нова ініціатива Юлії Тимошенко. URL: <https://nku.com.ua/news/peregovory-u-formati-budapesht-plyus-nova-initsiatyva-yuliyi-tymoshenko/>

REFERENCES

1. Gorbulin, V.P. (2019). *Моя пут' в зазеркаль'є. Не тільки путевые заметки* [My way through the looking glass. Not only travel notes]. К.: Brayt Buks, p. 280 [in Russian].
2. Memorandum pro harantiyi bezpeky u zv'язku z pryednannyam Ukrayiny do Dohovoru pro nerozpozvsyudzhennya yadernoyi zbroyi (2004). [Memorandum about security guarantees in connection with the accession of Ukraine to the Treaty on the Non-Proliferation of

- Nuclear Weapons*]. (1994, December 5). *Zibrannya chynnykh mizhnarodnykh dohovoriv Ukrainy*. No. 4, vol. 2, p. 603. – St. 1034 [in Ukrainian].
3. Deklaratsiya pro derzhavnyy suverenitet Ukrainy [Declaration on State Sovereignty of Ukraine] (1990). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady URSR*. No. 31. – St.429 [in Ukrainian].
  4. Pro bez'yadernyy status Ukrainy: Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy [About the non-nuclear status of Ukraine: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine] (1991 October 24). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy: ofitsiyne vydannya*. No. 51. – St. 742 [in Ukrainian].
  5. Uhoda mizh derzhavamy-uchasnytsyamy Spivdruzhnosti Nezaleznykh Derzhav shchodo Stratehichnykh syl (ukr/ros) SND [Agreement between the member states of the Commonwealth of Independent States about Strategic Forces] (1991 December 30). Retrieved from http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_082 [in Ukrainian].
  6. Pro dodatkovi zakhody shchodo zabezpechennya nabuttya Ukrainoyu bez'yadernoho statusu: Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy vid 09.04.1991 [On additional measures to ensure the non-nuclear status of Ukraine: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of 09.04.1991]. (21.07.1992.). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy: ofitsiyne vydannya*, no. 29. – St. 405 [in Ukrainian].
  7. Ukhvala Verkhovnoyi Rady Ukrainy «Pro ratyfikatsiyu Uhody mizh Soyuzom Radyans'kykh Sotsialistychnykh Respublik ta Spoluchenyemy Shtatamy Ameryky pro skorochennya ta obmezhen-nya stratehichnykh nastupal'nykh ozbroyen'», shcho pidpysana v Moskvi 31 lypnya 1991 r., ta Protokolu do neyi, shcho pidpysanyy v Lisaboni vid imeni Ukrainy 23 travnya 1992 r. [*The Verkhovna Rada of Ukraine – Resolution “The Ratification of the Agreement between the Union of Soviet Socialist Republics and the United States of America about the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms”, signed in Moscow on July 31, 1991, and the Protocol thereto, signed in Lisbon on behalf of Ukraine May 23, 1992*]. Rosiya – Ukrayina. vol. 1. – pp. 275-278 [in Ukrainian].
  8. Arbatov, A.H. (1992). *Yaderni ozbroyennya ta respublikans'kyi suverenitet [Nuclear Weapons and Republican Sovereignty]*. M.: Mizhnarodni vidnosyny, p. 25 [in Ukrainian].
  9. Rafyeyenko, D. (2004). *Yadernyy chynnyk v zovnishniy politytsi Ukrainy (1991-1996 rr.) [Nuclear Factor in Ukraine's Foreign Policy (1991-*

- 1996)]. *Bilorus'kyy zhurnal mizhnarodnoho prava ta mizhnarodnykh vidnosyn*. No. 3 [in Ukrainian].
10. Fedorov, YU. *Yadernaya politika Ukrainy [Nuclear Policy of Ukraine]*. Retrieved from http://www.observer.materik.ru/observer/N26_93/26_05.HTM [in Russian].
  11. Hudbi, Dzh. *Nerозpodilena Yevropa [Unreleased Europe]* – P. 129 [in Ukrainian].
  12. Zlenko, A. M. (2004). *Diplomatiya i politika. Ukraina v protsesse dinamichnykh geopoliticheskikh peremen [Diplomacy and politics. Ukraine is in the process of dynamic geopolitical changes]* – Khar'kov: Folio, p. 559 [in Ukrainian].
  13. Vasylenko, V. (2014). *Shchob Ukrayina stala suverennoyu derzhavoyu, a yiyi nezalezhnyy status vyznav uves' soit, bulo potribno pozbutys' yadernoyi zbroyi. Ukrayins'kyy tyzhden' [In order to Ukraine became a sovereign state, and its independent status was recognized by the whole world, it was necessary to get rid of nuclear weapons]*. Vol. 15, pp. 6–10 [in Ukrainian].
  14. Stupkovs'kyy, A. *Neyaderne rishennya [Non-nuclear decision]*. Retrieved from <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2579/163/90936> [in Ukrainian].
  15. Steshenko, V. *Mizhnarodno-pravova kharakterystyka Budapesht-s'koho memorandumu 1994 r. [International Legal Characteristics of the Budapest Memorandum 1994]*. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/6_2016/70.pdf [in Ukrainian].
  16. *Budapesht-s'kyy memorandum ne zobov'yazuye zakhyschaty Ukrayinu, i Kyiv tse dobre znav – eks-posol SSHA pro zayavu Poroshenka [The Budapest Memorandum does not oblige Ukraine to be protected, and Kyiv is well-known – the former US ambassador to the statement of Poroshenko]*. *ukrainian.voanews.com* Retrieved from <https://ukrainian.voanews.com/a/budapeshtskyi-memorandum-garantii-proty-zapevnen/4437256.html> [in Ukrainian].
  17. Miller, S. (1994). *Ukraine's flawed nuclear diplomacy / The Nonproliferation Review*. Spring-Summer. Retrieved from <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/npr/miller13.pdf> [in English].
  18. Tsykora, S. (1992). *Prezydent Kravchuk pryprynyv vyviz taktichnoyi yadernoyi zbroyi z Ukrayiny [President Kravchuk stopped the export of tactical nuclear weapons from Ukraine]*. *Zvistky* [in Ukrainian].
  19. *Zayava MZS Ukrayiny u zv'yazku zi sklykannyam konsul'tatsiy vidpovidno do Budapesht-s'koho memorandumu vid 5 hrudnya*

- 2018 roku [*Statement by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine in connection with the convening of consultations in accordance with the Budapest Memorandum of December 5, 2018*]. Retrieved from https://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/9591-zajava-mzs-ukrajini-u-zvjazku-zi-sklikannyam-konsulytacij-vidpovidno-do-budapeshtsykogo-memorandumu?fbclid=IwAR36cvhVwcHcc4LGXyk-5cGm-y2HSiVjDn3afgW_4mcrPeVH-y14wc03SiTc [in Ukrainian].
20. Turchynov zrobyv zayavu shchodo richnytsi vidmovy Ukrainy vid yadernoyi zbroyi [*Turchinov made a statement about the anniversary of Ukraine's refusal to accept nuclear weapons*]. *tyzhden.ua*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/News/153207> [in Ukrainian].
21. Perehovory u formati "Budapesht plyus" – nova initsiatyva Yuliyi Tymoshenko [*Negotiations in the Budapest Plus format are a new initiative of Yulia Tymoshenko*]. *nku.com.ua*. Retrieved from <https://nku.com.ua/news/peregovory-u-formati-budapesht-plyus-nova-initsiatyva-yuliyi-tymoshenko/> [in Ukrainian].